

П. В. Голобуцький

Антисемітизм

АНТИСЕМІТИЗМ (від [анти...](#) і семіти – мешканці Зх. Азії, грец. Σημ, від давньоєвр. «Шем» – Сім – ім'я одного з синів Ноя) – форма національної та релігійної нетерпимості у ставленні до євреїв; залежно від соціально-економічних, релігійних та політичних обставин варіюється від побутової антипатії до крайньої ненависті до них.

Корені А. криються в глибокій давнині. Падіння Ізраїлю (8 ст. до н. е.), а згодом і Юдеї (6 ст. до н. е.) призвело до примусового вигнання євреїв до інших країн. Уже тоді національно-релігійні та побутові відмінності євреїв, їхня віра (серед різномаїття політеїзму) в єдиного Бога Ягве та ідея обраності єврейського народу Богом, що постала як захисна реакція проти асиміляції, викликали ворожість серед місцевого населення. У греко-римський період основою для А. були саме релігійні відмінності, особливо відмова євреїв брати участь у культурі імператора, що сприймалось як вороже ставлення до римської влади. У часи раннього християнства євреям приписано роль тих, хто розіп'яв Ісуса Христа, і це протягом віків визначало ставлення християн до євреїв та служило виправданням для проявів А., справжні причини якого часто були далекі від суто релігійної сфери. Деякі науковці витоками А. вважають також деполітизацію й денаціоналізацію апостолом Павлом історичного образу Ісуса, що, за словами нім. вченого В. Буссе, було для перших християн геніальним ходом. Завдяки цьому вони не тільки unikнули зіткнення з Римом, що перестав уважатися ворогом, як, напр., в [Апокаліпсисі](#), а могли сподіватися й на підтримку римської влади, адже апостол Павло протиставив Римові не християн, а юдеїв з їхнім прагненням до відродження царства Давидового на землі. Так само невдовзі й для самого християнства основним ворогом виявилися не Римська держава, а переможені юдеї, звинувачені в засудженні та розп'ятті Христа й перетворені тим самим на одвічних супротивників християн, що стало пожив. ґрунтом А. Таким чином, християнське вчення, всупереч гуманістичним засадам його родоначальника, почали використовувати для виправдання переслідувань та наруги над народом, до якого за народженням належав він сам. Єдиним порятунком для юдея було хрещення, тобто перехід у християнство. Однак і за таких умов перед юдеєм поставала дилема: він мусив зректись не лише своєї релігії, а й свого народу. Саме тому християнство приваблювало передусім язичників, а не юдеїв, які поповнювали юдео-християнські секти, що не прийняли вчення апостола Павла.

У середні віки в Європі посилюється А. у зв'язку з хрестовими походами, коли духовенство, часто керуючись не лише релігійними, а й суто економічними інтересами, спрямовувало проти євреїв фанатично налаштований натоп. Євреїв виганяли з міст, а їхнє майно розграбовували. Їм забороняли займатися торгівлею, а те, що вони дедалі більше мушили зосереджуватись у своїй діяльності на грошових операціях і лихварстві, призводило до ізоляції від навколишнього населення й було додатковим каталізатором А. Від 12 ст. поширюється наклеп на євреїв – їх звинувачують у використанні для ритуал. цілей крові християн. дітей. Під час епідемії чуми (14 ст.) на євреїв було кинуте підозру, що нібито вони отруюють колодязі. Час від часу містами Європи прокочувались єврейські погроми – особливо багато євреїв було вирізано й спалено на вогнищі в Німеччині. Не кращою стала доля євреїв і під час Реформації. Мартін Лютер закликав до вигнання євреїв із християн. країн. Від 2-ї пол. 16 ст. в Італії (а надалі й в ін. країнах) їх примушують селитися в окремих кварталах – гетто. Франц. просвітителі, негативно ставлячись до католицької церкви, піддавали різкій критиці юдаїстичні корені християнства, підживлюючи цим настрої А. Під час Великої франц. революції євреїв урівняно в правах з усім населенням (1791), а в ході ін. європейських революцій 19 ст. вони отримали рівноправність у Німеччині, Австрії та ін. країнах.

Наприкінці 19 ст. лише Росія й Румунія зберігали успадковані від середньовіччя обмеження прав євреїв. Разом із формуванням у Європі модерних націй і, відповідно, зростанням націоналізму з'являються й течії, що не залишили осторонь ідеї та практику А. Розвиток капіталізму в 19 ст. посилив соціальні суперечності й спонукав зародження соціалістичної партії, які ставили за мету побудову нового, позбавленого експлуатації суспільства. Ці партії здебільшого дивилися на євреїв як на капіталістів, тому їхні антикапіталістичні гасла нерідко набували антисемітської спрямованості. Не обминув А. і засновник т. зв. наукового соціалізму (комунізму) К. Маркс, єврейське походження якого (був онуком рабина і нащадком кількох поколінь учених-талмудистів) мало б нібито й завадити цьому. У статті «До єврейського питання» (1843) Маркс називає євреїв химерною нацією, для якої гроші – найбільший бог, а мирський культ – гендлярство. Єврейське походження Маркса та його антиєврейські висловлювання, посилені величезною популярністю марксистського вчення, по-різному використовували як його прибічники, так і запеклі вороги.

Більш небезпечним джерелом А. у 2-й пол. 19 ст. став соціальний дарвінізм, що незабаром виродився у расизм. Останній, ділячи нації за расово-біологічними ознаками, «доводив», що семіти посідають найнижчу сходинку в расовій ієрархії людства. Уже від 70-х рр. 19 ст. у Німеччині А. стає організованим рухом, частиною програм кількох партій. Християнсько-соціалістична партія А. Штеккера, «антисемітська ліга» В. Марра та група О. Глаґау, що пропагував економічний А., склали т. зв. «берлінський рух», який 1881 зібрав 225 тис. підписів під петицією, переданою канцлерові Отто фон Бісмаркові, з вимогою обмежити права євреїв і заборонити єврейську еміграцію до Німеччини. Від 1894, у зв'язку зі справою

Дрейфуса, розгортається кампанія А. у Франції. Більшовицький переворот 1917 в Росії викликав нову хвилю А. Тепер антисеміти, посилаючись на значний відсоток євреїв серед більшовицьких лідерів, поширюють гасло про необхідність захисту Європи від «жидо-більшовизму». Нарешті, вкрай людиноненависницьким проявом А. став фашизм у Німеччині, що взявся за «остаточне розв'язання єврейського питання», тобто за масове знищення євреїв. [Голокост](#) під час 2-ї світової війни забрав життя бл. 6 млн євреїв.

Після трьох поділів Польщі наприкінці 18 ст. під владою Росії опинилися території з великою кількістю польських та українських євреїв. 23 листопада 1791 Катерина II видала указ, що став початком установа «*смуги осілості*». Євреям дозволялося поселятися у 15-ти губерніях Росії та 10-ти губерніях Царства Польського. 1835 регіон єврейського проживання було звужено. Відтоді «смуга осілості» охоплювала губернії Литви, Білорусі та України. Рос. уряд проводив політику держ. А., відвертаючи цим увагу поневолених імперією народів від соц. і нац. гніту. Уряд, по суті, провокував євр. погроми, що виникали в різних містах «смуги осілості»: 1821, 1859, 1871 – в Одесі; 1881, після вбивства Олександра II, – в Єлисаветграді, Києві, Одесі та Варшаві. 1905, в атмосфері наростання рев. настроїв проти самодержавства, уряд спровокував погроми в Житомирі, Черкасах, Кам'янці-Подільському, Немирові, Олександрівську та ін. містах. Найбільший серед них – у Києві, де було розгромлено 1,5 тис. євр. квартир, убито 47 і поранено 205 осіб. А. як політика уряду щодо євреїв яскраво проявився у [Бейліса справі](#). Виправдання Бейліса показало, що А., підтримуваний урядом і чорносотен. організаціями, не має глибоких коренів в укр. народі. Процес Бейліса остаточно розмежував передові сили суспільства й уряд. Під час громадян. війни в Росії погроми регулярно влаштовували білогвард. війська, що було частиною їхньої програми порятунку – визволення Росії від більшовиків.

Під час українських визвольних змагань 1917–21 відбулися погроми й у деяких місцевостях України. Вину за них українофоби всіляко намагаються покласти лише на укр. уряд і особливо на *С. Петлюру*. Насправді ж організаторами погромів були різні темні елементи, окремі більшов. загони, що ліквідовували «жидів-буржуїв», білогвардійці, анархіст. армія *Н. Махна*, не керовані укр. урядом отамани й деякі деморалізовані частини, що відбилися від регуляр. армії. В адресованому укр. воякам наказі Гол. отамана С. Петлюри за № 131 від 26 серпня 1919 проголошувалося: «Темні люди, чорносотенці і червоносотенці (одна темна згря), різні провокатори повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну роботу на нашому ґрунті. Вони завзято снують своє павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська... Всіх., що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни». ЦР надала євреям нац. персон. автономію, а деякі євреї входили до складу укр. уряду в ранзі міністрів.

Українофоби намагаються накинути українцям тавро антисемітів, описуючи події 2-ї світової війни в Україні. Так, автори зб. «Холокост. “Еврейский вопрос” и современное украинское общество» (Харків; Єрусалим, 1996) суцільно звинувачують укр. націоналістів, УПА й українців загалом як підсобників гітлерівців у знищенні євр. населення в окупованій німцями Україні. Звичайно, було немало випадків співучасті укр. колаборантів у жорстокостях гітлерівців. Але звинувачувати в цьому весь укр. народ неприпустимо ні з політ., ні з етичного погляду. Б. Вітвицький у праці «Anti-Semitism» (Encyclopaedia of Ukraine. Toronto; Buffalo; London, 1984, vol. 1) проти подібних висновків висуває три аргументи: такий самий і навіть більш системат. колабораціонізм мав місце скрізь в окуп. нацистами Європі, включаючи Францію, Угорщину та Польщу; кількість українців, які співпрацювали з гітлерівцями, становила не більше 11 тис. з усього насел. окупованої України (бл. 36 млн); кількість колаборантів була незначною порівняно з кількістю українців, убитих німцями як із числа мирного насел. та військовополонених (прибл. 2,5–3 млн), так і військ. українців, які загинули в рад. армії (прибл. 7 млн), та невизначеної кількості бійців УПА. УГКЦ й особисто митрополит *Андрій Шептицький* рятували євреїв від нацистів, в УПА серед укр. повстанців були і євреї.

Після 2-ї світової війни А. стає важливим компонентом політики компартії і радянського уряду. В останні роки життя Й. Сталіна А. набуває особливо зловісних рис. Підбурювані владою люмпенізовані міські прошарки знову готові були до євр. погромів. За деякими відомостями, готувався наказ про депортацію всіх євреїв з Європ. частини СРСР до Сибіру та Казахстану. Смерть Сталіна й боротьба за владу між його наступниками поклали край цим планам. За правління Хрущова – Брежнєва вину за свої прорахунки в економіці та зовн. політиці влада намагалася перекласти на вигаданих ворогів, серед яких значне місце відводилось євреям. Від 60-х рр. посилюється тиск на всі сторони освіт., культур. і реліг. потреб євр. населення. Намагаючись відвернути увагу рад. євреїв від створення 1948 Держави Ізраїль, комуніст. пропаганда всіляко роздуває т. зв. боротьбу з *сіонізмом*, під виглядом якої протягувались зашкарублі стереотипи А. Під суворий компарт. контроль підпадає релігія євреїв – *юдаїзм*. У вересні 1959 уповноважений РМ СРСР в УРСР П. Вільховий писав до ЦК КПУ: «Треба всіма можливими засобами підсікати юдаїзм, вносити відмінності в релігійні відправи віруючих євреїв СРСР і Ізраїлю, ламати їхню однаковість і тим самим ламати спільність євреїв на релігійній основі, що викличе неприязнь і ворожість рабинату Ізраїлю до віруючих євреїв СРСР». З цією метою суворо каралося викладання івриту як «релігійної мови».

Викликом рад. політиці щодо євреїв став мітинг, що відбувся 26 вересня 1966 з приводу 25-х роковин мас. розстрілів євр. населення у Бабиному Яру. На мітингу [І. Дзюба](#), [Б. Антоненко-Давидович](#) та *В. Некрасов* прилюдно заявили про розгул у країні А., про заборону євр. шкіл, театрів, преси. Влада звинуватила організаторів мітингу в «розпалюванні націоналістичних тенденцій серед єврейського населення». Таким чином, інтереси

українського народу та євреїв збіглися в одному – потребі повалення рад. імперії з її політикою «поділяй і володарюй». Взаємини між українцями та євреями мали нормальний характер тоді, коли вони не залежали від третьої сторони, що намагалася використати їх задля своєї мети, вороже ставлячись до них обох. Стосовно євреїв ідеться про пристосування до інтересів панівної нації на шкоду укр. народові, що перебував у складі чужих держав на становищі завойованого та гнобленого (про цей аспект проблеми писав свого часу відомий євр. публіцист і громадський діяч, ідеолог сіонізму [В. Жаботинський](#)), а з укр. боку – про психол. стан жертви, що не втримується в рамках рац. сприйняття обставин. Історик-євреї [С. Боровой](#), автор праці «Євреї в Запорізькій Січі», говорячи про євр.-укр. стосунки в часи нац.-визв. війни під проводом Б. Хмельницького, зазначав, що в тій війні євреї були на боці поляків і разом з ними боролися проти українців, чим і пояснюється значна кількість жертв серед євреїв, у ті роки. Проте у будь-якому разі факти жорстоких розправ, що чинилися над євреями в різні часи на території України, не могли не обтяжувати укр.-євр. відносини. Тому укр. демократ. інтелігенція (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші) доклали багато зусиль для порозуміння з єврейством.

За радянських умов [М. Бажан](#), [П. Тичина](#), [М. Рильський](#) та інші українські письменники намагалися протистояти А. і підтримувати діячів єврейської культури. Приклад порозуміння і взаємної підтримки дали українські та єврейські дисиденти. У русі за національну незалежність України брала участь значна частина єврейської інтелігенції, євреї були і серед активістів НРУ.

Наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. Республіканська асоціація українознавців провела низку укр.-євр. наук. конференцій; такі конф. проводилися і в Ізраїлі у співпраці з євр. культур. організаціями. У незалеж. Україні громадян. рівноправність етніч. меншин, зокрема і євреїв, гарантується Конституцією і демократичністю сусп. ладу, а сама проблема укр.-євр. історич. взаємин модифікується як органічна частина об'єктив. процесу укр. нац. відродження, етніч. самоусвідомлення громадян країни, гармонізації стосунків між ними на основі істор. прав українців, становлення модерн. укр. нації, деколонізації та дерусифікації України, політико-ідеол. та культур. консолідації суспільства на ґрунті пошанування індивід. та колективних прав людини, прав нац. меншин. Нині в Україні діють численні євр. громадські, культурні й освітні організації, євреї мають усі можливості задоволення своїх реліг. потреб. Однак непоодинокі факти побутового А., як і окремі провокац. публікації в пресі, з одного боку, та нерідкі прояви українофобії з другого, засвідчують необхідність постійної уваги громадськості до цих питань.

Рекомендована література

1. Галант И. В. Киевский митрополит Петр Могила и его отношение к евреям // КС. 1905. Кн. 5;
2. Леруа-Болье А. Антисемитизм / Пер. с франц. К., 1906;
3. Петрович Л. Национализм и антисемитизм. С.-Петербург, 1906;
4. Ворохов Б. Антисионистская концентрация: Посмертное произведение. Петроград, 1918;
5. Лазар Б. Антисемитизм и революция. Петроград, 1919;
6. Лурье С. Антисемитизм в древнем мире. Берлин, 1923;
7. Бренье Ф. Евреи и Талмуд / Пер. с франц. Париж, 1928;
8. Лозинский С. Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время. Москва, 1929;
9. Паркс Дж. Евреи среди народов: Обзор причин антисемитизма / Пер. с англ. Париж, 1932;
10. Процюк С. Про деяку еволюцію єврейсько-російських і єврейсько-українських відносин // Сучасність. 1963. № 11;
11. Иванов Ю. Обережно: сіонізм. К., 1969;
12. Антисемитизм // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1. Иерусалим, 1976;
13. Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю: Чи українці «традиційні антисеміти»? Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1982;
14. Вайнштейн М. Антисемитизм... и завтра: Заметки о евр. судьбе. Иерусалим, 1983;
15. Н. Aster, P. Potichnyj. Jewish-Ukrainian Relations. Oakville; Ontario, 1983;
16. Белая книга: Новые факты, свидетельства, документы. Москва, 1985;
17. Н. Massoby. The Origins of Anti-Semitism // The Origin of the Holocaust. Christian Anti-Semitism. New York, 1986;
18. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. К., 1991;
19. Бахрах Цви. Антисемитизм в новое время. Иерусалим, 1991;
20. Соминский М. Антисемитизм и антисемиты. Иерусалим, 1991;
21. Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe. Winter, 1991;
22. Найман А. Я. Антисемитизм – кому это выгодно? 50-летию трагедии Бабьего Яра посвящается. К., 1991;
23. Шульгин В. В. «Что НАМ в НИХ не нравится...»: Об антисемитизме в России. С.-Петербург, 1992;
24. Исторические судьбы евреев в России и СССР. Начало диалога. Москва, 1992;
25. Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. Т. 1, 2. К., 1993;
26. Єврейська історія та культура в Україні // Мат. конф. Київ, 22–23 лист. 1993. К., 1994;
27. Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. Дрогобич, 1994;
28. За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму. К., 1995;

29. Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. Київ; Торонто; Едмонтон, 1995;
30. Спадщина Володимира (Зеєва) Жаботинського та процеси державотворення в Україні // Мат. наук.-практ. конф. Київ, 11 лют. 1996. К., 1996;
31. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. Дрогобич, 1996;
32. Євреї в Україні: історія, культура, традиції. К., 1997;
33. Поляков Л. История антисемитизма. Эпоха веры. Москва, 1997;
34. Українсько-єврейські відносини // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали: Довід.: У 2 ч. Ч. 1. К., 1997;
35. Еврейские хроники XVII столетия («Эпоха Хмельнитчины»). Москва; Иерусалим, 1997;
36. Михман Д. Катастрофа европейского еврейства. Ч. 1. Юдофобия и антисемитизм. Тель-Авив, [б. д.]; Левитас И. Герои и жертвы. К., 1997;
37. Нові реалії України // Стенограма дискусії, ініційованої Амер. Євр. Комітетом та Посольством України в США, Вашингтон, ДК, 25 берез. 1996 року. К., 1997;
38. Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». Інститут юдаїки. Вип. 1–4 К., 1996–1999;
39. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914– 1920. К., 1998;
40. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 1998;
41. Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. Юдофобія проти України. Л., 1998;
42. Зисельс И. Если я только для себя... К., 2000;
43. Шнітцер Ю. Я не хотів бути євреєм / Пер. зі словац. К., 2000;
44. Додін В. Братались у борні // Сучасність. 2000. № 6;
45. Скуратовский В. Проблема авторства «Протоколов сионских мудрецов». К., 2001.

Бібліографічний опис:

Антисемітизм / П. В. Голобуцький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42916>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).